

Дмитро Рибаків

“ВРЕМЕННИК ІВАНА ТИМОФІЄВА”: ЕТАПИ СТВОРЕННЯ ТА ПРИНЦИПИ “АВТОРСЬКОЇ ЛАБОРАТОРІЇ”

Незважаючи на тривале перебування в науковому обігу, “Временник Івана Тимофієва” (далі: Временник) досі залишається на диво малодослідженим об’єктом москвознавчої текстології. Враховуючи те, що на прикладі Временника маємо справу не з цілісним та закінченим твором, а, радше, зі збірником нарисів, питання структури та внутрішніх принципів організації тексту набувають першорядного значення.

Временник містить щонайменше **чотири** окремі наративні комплекси, кожен з яких складався у різні часи та під впливом окремої авторської концепції, а головне – у цілком відмінному історичному контексті. Увесь цей набір історичних нарисів та заміток поєднує лише авторство, що належить за загально визнаною (хоча й не безперечною) версією дякові Івану Тимофієву. Виходячи з відомих на сьогодні моментів біографії цього приказного діяча, можна з певною часткою ймовірності прокоментувати й етапи створення тексту Временника. Утім, головним орієнтиром у такому дослідженні є сам текст – власне, присутні в ньому часові та інформативні маркери.

Свого часу ще С.Ф. Платонов звернув увагу на ознаки суто “механічного” об’єднання у Временнику різночасних нарисів¹. Згодом І.І. Полосіну вдалося виокремити в тексті аж 64 самостійні фрагменти². Застосовані вченим принципи формальної текстології не завжди вкладаються у спробу герменевтичного прочитання тексту та мало придатні для визначення його власної історії, тоді як саме

¹ Платонов С.Ф. Древнерусские сказания и повести о Смутном времени XVII в. как исторический источник. СПб., 1913. Изд. 2-е. С. 210.

² Див.: Полосин И.И. Социально-политическая история XIV – начала XVII вв. Сборник статей. М., 1963. С. 263–347.

останнє становитиме головну мету нашого дослідження. Далі спробуємо детально розглянути чотири “віртуальні” етапи постання тексту Временника та динаміку авторських наративних принципів.

Перший етап складання Временника, який сам автор називав “сложением, составлением або всесложением”, припадає на кінець XVI ст. Перші історичні етюди були дещо шаблонними, сповненіми традиційних для панегіричної історіографії риторичних та сюжетних форм. Якби дяк і далі писав у такому дусі, його ім’я так би й лишилося серед пересічних компіляторів свого часу. Проте Временник посідає особливе місце в історіографії “бунташного століття”. І для кардинальних змін авторського стилю були вагомі, майже епохальні причини.

Не пізніше, ніж часом кончини царя Федора Івановича датується невеличкий фрагмент “Самодержавная вправду ц(а)рствія” (арк. 12–13 зв.)³. Хронологічним репером є характеристика царювання Івана III та Василія III, чий “коре” покольнству [...] **непроходень доздь льть** [...]; о^т само^т(о) Августа кесаря ри^мскаго [...] влечахуся во своя роды, **яко д(е)нь дне^с** [...] законно^ж и свѣтолѣпноу с(ы)нови шт о^т(е)ць **додн(е)сь** происхо^ждаху⁴; [...] **дон(ы)не** ц(а)рствія тѣхъ водружена непоколебимо утвер^жахуся” (арк. 13–13 зв.). Як бачимо, багаторазові вказівки на Рюриковичів як на чинну династію змушують датувати текст часом до 1598 р., коли припинилася гілка “инорога бывша во браньхъ” Івана III та воцарилася династія Годунових. Наявність цього фрагмента в списку 1630–70-х рр. (судячи з філіграней) є першим аргументом на користь того, що первісно Временник був комплексним пам’ятником, а не цілісним завершеним наративом.

Упорядницька праця навряд чи належала авторові. Останній залишив мудрішим – “изошбильным разума” – лише набір своїх історичних нарисів, за умовним визначенням І.І. Полосіна, “архів”, який складався з різночасних начерків, подеколи цілком незалеж-

³ Тут і надалі Временник цитується за єдиним списком: Російська державна бібліотека. Відділ рукописів (далі: ОР РГБ), Ф. 178, № 10692. Посилання на пронумеровані аркуші рукопису надаватимуться безпосередньо в тексті.

⁴ В автографі, судячи з усього, було “дн(е)сь”. Лише пізніший редактор, вочевидь, прагнучи хоч якось підкреслити аорист, додав префікс “до” – “доднесь”.

⁵ Рыбаков Д.О. Временник Івана Тимофієва: концепція “авторського архіву”. С. 379–385; Рыбаков Д.А. “Временник Івана Тимофеева” – несостоявшийся историографический проект начала XVII века // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. М., 2007. № 4. С. 60–65.

них⁵. У 1630-ті рр., вже після смерті автора (якщо ним справді був Івашко Тимофієв син Семенов), невідомий упорядник буквально переписав зміст протографа, здійснивши лише сюжетну композицію, адже в своєму розпорядженні він мав лише колекцію чернеток та окремих зошитів. Згодом, десь у 1660-ті рр., було додано зміст та кіноварні помети. Однак текстуальне наповнення авторського “архіву” так і лишилося оригінальним.

Утім, деякі зошити чи фрагменти, цілком імовірно, було втрачено ще до того, як автограф Временника потрапив до рук упорядників. Причина – постійні пертурбації, яких сам автор зазнавав за часи Смути, і про що він недвозначно писав у своїх нотатках (Див. арк. 219). Тож упорядковувати доводилося цілком різнорідні та різночасні фрагменти, що позначилося на остаточному характері авторського нарративу. Текст справді де-не-де пориває з історичною логікою.

Варто обмовитися, що думка, висловлена свого часу А.С. Дьоміним, буцімто Тимофієв дозволяв читачам розташовувати фрагменти так, як їм зручно, є очевидною перетяжкою⁶. У Временнику йдеться про діалог з “віртуальним” читачем щодо права останнього виправляти, а не ганити автора – такий собі етикетний прийом. Принаймні, пізніший переписувач поставився до авторського тексту майже як до сакрального, рядок у рядок та слово в слово копіюючи протограф. В результаті, у копії 1630-х рр. опинилися цілком анахронічні ідеї, які, напевно, ще за життя автора могли б зазнати ревізії, якби автор сам був причетним до впорядкування.

Іноді автор попереджав про можливий ухил від історико-генетичної послідовності: “ныне* не вся по ря^у, [...] но свидѣтельное време^не потребу^ю, елика ми на памя^т слышание^м въздоша” (арк. 20 зв). Аналогічну репліку зустрінемо і в описанні біографії Грозного: “въмъ бо, яко и* подобаше сказание^м сия приложити пре*де (що до послідовності оповіді про ранній та пізніший період правління Грозного), но егда что в мъгли обрелося, то і вчини^х, идъ* что обрътохо^м, не пре*и*бирающе, ни* по чину коему*до подобны^х мсть” (арк. 25). Отже, перестановка історичних сюжетів не завжди викликана суто “механічною” плутаниною фрагментів, як вважали чимало дослідників, зокрема, Я.Г. Солодкін⁷. У цілій низці випадків

⁶ Демин А.С. Писатель и общество в России XVI–XVII вв. (Общественные настроения). М., 1985. С. 75.

⁷ Солодкин Я.Г. Временник Ивана Тимофеева: Источниковедческое исследование. С. 45–46, 160.

трапляється цілком свідоме уникнення з боку автора хронологічної послідовності: “аще и первобытно вписалосѣ послѣ*де, суще*тва д*ло неповре*но бысть, понеже в ну*да*х ра*ссянна ума, яко во угле темне, бысть сотворено, и не бѣ воля, и*к по чину и*ря*не украшениемъ хотящее вся пре*избирати, и до*бро ра*судливый се разумѣ*т” (арк. 26 зв. – 27).

Фрагмент “Самодержавная вправду” перебував у авторському “архіві”, очевидно, в окремому зошиті чи на окремому аркуші. Упорядникам довелося знайти йому місце в сюжетній структурі Временника. За формальною логікою, саме цей фрагмент мав би розпочинати твір, адже лише тут згадуються найдавніші події та особистості, що фігурують у тексті – Іван III та Василій III. Саме ці постаті визначають найраніший хронологічний рубікон Временника (за винятком лише Августа кесаря). Проте виникає питання: чому цей початок настільки виразно контрастує з лівовою часткою тексту і чи не є він абсолютно “чужорідним”?

Судячи з заголовка та риторики, цьому фрагментові личило б зайняти місце у якійсь офіційній пам’ятці. Нам позитивно нічого не відомо про спроби продовжити Степенну книгу за патріарха Іова, на чому свого часу наголошував В. І. Корецький⁸. Отже, чи є реальні підстави пов’язувати ранню історію Временника з офіційним літописанням часів Федора Івановича? Справді, подібна розповідь з залученням сюжету Сказання про князів Володимирських та нарочитою згадкою про “велику Росію як новий Ізраїль” була б доречною саме в жанрі Книги государевого родоводу – власне, Степенної. Ніде більше Тимофієв не дотримується такого пафосу.

Водночас, немає жодних підстав підозрювати, що фрагмент “Самодержавная вправду” не належить авторові Временника, як, наприклад, дві притчі наприкінці рукопису. Незважаючи на суттєву різницю історіографічних підходів, спорідненість виразно простежується в лексиці, надто характерній для Временника, та стилістиці, чого якраз не спостерігається у притчах. Наприклад, стилістичний прийом, коли місто чи держава промовляють від першої особи (аз, мя): “таковъ убо ѿт древле самодержавныхъ мя о’ ро” (арк. 13 зв.),

⁸ Див.: Корецкий В.И. История Иосифа о разорении русском – летописный источник В.Н. Татищева // Вспомогательные исторические дисциплины. Л., 1973. Вып. 5. С. 251–285; его же. Мазуринский летописец конца XVII века и летописание Смутного времени // Славяне и Русь. К 60-летию академика Б.А. Рыбакова. М., 1968. С. 282–290.

є дуже характерним для авторського почерку Івана Тимофієва. Той самий прийом через багато років автор використовує в оповіданнях новгородського періоду з тою лише різницею, що йтиметься не про московських государів – “самодержавствних вправду”, а про Новгород та його городян: “люди моя – промовлятиме приснове-ликий Новград”. Отже, початок таки належить Тимофієву, хоча з літературно-стилістичного погляду є цілком чужорідним.

Очевидно, ранній історіографічний досвід дяка містив завдання докладно описати царювання Івана Грозного: “о управлени^ж того державы бл(а)годатноіме^{на}го ц(а)ря, поврещи его лѣт юности, и иже к приближенію средовѣи старости, сокращене реку **ради послѣдующаго о немъ безъ продо^жжения слова**” (арк. 13 зв. – 14). Таким чином, фрагмент “Самодержавная вправду” міг бути своєрідною преамбулою до запланованої біографії Всегрозного царя. Нині важко собі уявити, якою мала бути така біографія – найімовірніше, це міг бути панегірик у стилі Степенної книги. Подальша наративна історія Временника розвивалася вже в роки Смути. Початок нової “проби пера” визначає малопомітний пасаж: “время бо лѣтъ его всяко бы^ть” (арк. 14).

Другий етап історичної творчості дяка Івана Тимофієва позначений впливом концепції загальної громадянської та моральної відповідальності за потурання тиранам – так зване “безумне/безсловесне мовчання”. Цей публіцистичний символ відобразився у багатьох публіцистичних пам’ятках Смутного часу – Временник лишень один з багатьох, де ця ідея відбилася найрельєфніше⁹.

Панегірик Рюриковичам, про який уже йшлося, пережив свою актуальність на рубежі XVI–XVII ст. Страшний голод та численні селянські повстання вкрай негативно позначили правління Бориса Годунова. Нарешті, поява самозванця/-ів змусила проникливих спостерігачів замислитися про сучасне “власними словами”, а не риторикою макарівської історіографії. На початку XVII ст. традиційний літературний етикет раз-по-раз опинявся неспроможним передати все те, чому автори та переважна більшість їхньої читацької аудиторії стали сучасниками й очевидцями. Одним з таких проникливих спостерігачів був дяк Іван Тимофієв, який запропонував доволі оригінальний для свого часу тип історіописання та (несподі-

⁹ Докл. див.: Коротченко М.А. Публицистика смутного времени: Проблематика, авторская позиция. Влияние церковной публицистики конца XV – начала XVI вв. Дис. ... канд. филол. наук. М., 1998.

вано для самого себе) переглянув традиційний метод історичної оповіді. Саме на сторінках Временника вперше представлено уявлення про наслідковий ланцюг між “смутами” початку XVII ст. та сумнозвісним правлінням Івана Грозного, між впровадженою ним причиною та подальшою політичною кризою (ідея династичної кризи поширилася в історіографії тільки через два сторіччя): “симъ разделениемъ (опричиною) [...] земли всей великѣ расколъ сотвори [...], мню, нынешняя вся земля розгласие яко прообразуя оттуду доздрѣ” (арк. 16 зв.).

Отже, звернімося безпосередньо до фрагментів, що визначили другий етап формування Временника. Починаючи з сентенції: “время бо льтъ его всяко бытъ” (арк. 14) доволі контрастно змінюється стиль викладу – починається неначе інший авторський твір, де більше не оповідується про події та героїв у душі Степенної книги. З погляду літературного етикету автор поводить ся значно розкутіше (хоча етикет залишається неодмінною складовою його авторського амплуа), дедалі частіше дозволяє собі розмірковувати над душевними властивостями історичних персонажів та їхньою особистою поведінкою. Описання особистості Грозного царя багато в чому інспіровано прагненням навести історико-генетичний місточок між двома послідовними епохами російської історії – причиною та Смутою¹⁰.

На підставі наявного тексту важко визначити, чи довелося автору в роки Смути переписувати попередні начерки або, скажімо, повернутися до більш ранніх сюжетів, наново оцінивши суть написаного. Судячи з лейтмотиву, лівова частка твору писалася в апогей Смути, під час подій, що охопили Московську державу наприкінці царювання Шуйського: “даж оно и до н(ы)не неутверженымъ оѣ грѣхъ колеблемо, и нѣтъ ю до единого н(ы)не оѣ ч(е)л(о)в(е)къ утвердити могущаго; по Хр(и)т(о)ву слову, яко всяко ц(а)рѣтво, радѣ^шееся на ся, не можетъ стояти” (арк. 16 зв.). Саме відсутність перспективи замирити країну в умовах численних самозванців та інтервенції зумовила вкрай песимістичний настрій практично цілого твору.

Переважна більшість текстових маркерів дають зрозуміти, що робота над основним текстовим матеріалом тривала в період міжцарювання (не раніше за 1610 р.). За нашими спостереженнями,

¹⁰ Думка І.І. Полосіна, що рефлексії автора Временника щодо характеру Грозного на арк. 21 та 24 були написані з інтервалом не менше десятка років, не знаходить належного обґрунтування: Полосин І.І. Иван Тимофеев – русский мыслитель, историк и дьяк XVII века. С. 274.

відправною точкою написання тимофіївських записок стала кончина “стратиґа плотска” Михайла Скопіна, на якого автор, як і багато хто з сучасників, покладав надію щодо подолання Смути (Див. арк. 252–252 зв.). Верхня ж межа цього етапу, відповідно, позначена обранням на престол Михайла Романова, що відкривало нову перспективу на громадянське примирення та активнішу протидію інтервенції. В подальшому спробуємо на конкретному текстовому матеріалі переконатися, що основний склад твору про події Смутного часу (за винятком новгородської епопеї) утворився саме в період 1610–1612 рр.

Відповідна патетика Временника багато в чому зобов’язана своєму часові. Російським сучасникам здавалося, що “за дверима” панує справжній апокаліпсис: государя на Москві немає – ні законного, ні самозваного, патріарха немає, Новгородом (у якому, власне, писався текст) панують шведи, переговори ані великих послів, ані земського (ярославського) уряду нічого позитивного не дали (принаймні, з новгородського погляду). Оскільки історики початку XVII ст. ще перебували в “сакраментальних” шатах, які заповіли їм їхні попередники, то кінець “свѣтольпной” династії Рюриковичів міг позначати не що інше, як кінець “старого завіту” – епохи “царів-пророків”, “самодержавных вправду”. Останнім “царем-пророком” був “освятованный” цар Федір Іванович, в Тимофіїв не міг це не зазначити: “конецъ* велицей Росіи всеї сий – Фешдо^р Іванович, впра^ду бл(а)гочестивый самоде^ржецъ, и* рода всег^о своег^о житиемъ своимъ запечатлѣ, як^о* пр(о)р^окомъ всѣмъ Иша^н Захариин^а печать бысть” (арк. 43–43 зв.). В епоху Михайла Федоровича такий фаталізм сприймався б як недоречний, а то й крамольний, та навряд чи й сам автор наполягав би тоді на ідеї кінця Московського царства. Як буде показано далі, рядки, що писалися наприкінці новгородського “заплення”, у період столбовських перемовин (на початку 1617 р.), песимізмом уже не відзначалися.

У першій частині кодексу трапляються й інші сюжетні вкраплення як результат упорядницької логіки. Так, оповідь про царювання Івана Грозного “перетинає” яскравий за образністю нарис “о новгороцкомъ пленені” (арк. 17 зв. – 20 зв.). Те, що в самому тексті для позначення Новгорода скрізь вживана метафора “град святыи” та навіть сама повість ведеться від імені Новгорода – від першої особи – маркує важливу текстологічну складову: текст писався з розрахунку на новгородського читача чи замовника, який сприймав би такий текст як такий, що вже не потребував зайвих пояснень.

Фрагмент “Таковъ, иже пре^ареченый убийца” (арк. 52 зв. – 55) про царя Бориса міг би становити привід дещо опустити хронологічну планку другого етапу складання Временника. Автор наполягав на викривальній місії перенесених до Москви влітку 1606 р. мощей царевича Димитрія Углицького: “тогда с(вя)тый дву лжец(а)рей купно заусти, и прочия^х же по сихъ, на се дщащихся, на о^тчество его, младоточны^х зело, небл(а)гословна корене, ни по избранию людей, но ш^т стра^ническия четы, безименныхъ, мечайшихъ и самозванны^х [...] – сицевы^х бо ш^н да^ж дон(ы)не не престая ш^бличает^т” (арк. 54 зв. – 55). Під двома лжецарями розуміються Борис Годунов та Лжедимитрій I. Очевидним є і натяк на Тушинського “вора” та численних самозванців. Проте не бачимо тут згадки про інтервентів або хоча б про королевича. Чи могла ця замітка стосуватися лише періоду до 1610 р.?

Проти такого припущення свідчить композиційний зв'язок між наведеним фрагментом та попереднім, де описується царювання Бориса Годунова. Обидва уривки, за нашим спостереженням, разом становлять цілісний наративний блок, хоча чіткий хронологічний визначник міститься саме в першому фрагменті. У другому читаємо нищівну характеристику Василія Шуйського: “по семь, времени зовущу, лжу свидѣтельный синглитик, мню, яко бо попущениемъ той всей Росіи ц(а)рь бы^т” (арк. 52 зв.). Шуйський у 1591 р. очолював углицьку слідчу комісію та наполягав на невимушеній смерті царевича внаслідок нападу епілепсії: “болѣ^знь ему тяжку прирекъ [...], иж іступати умомъ и тѣломъ шцепеневати” (арк. 52). У 1606 р. він же публічно заявляв уже цілком протилежне, за що й заслужив від автора Временника епитет “лжу свидѣтельный”. Однак писати в такому ключі до літа 1610 р. – власне, до арешту Шуйського – державному чиновнику навряд чи годилося, навіть якщо він перебував у Новгороді. Отож, мусимо датувати цей фрагмент щонайменше останньою третиною 1610 р. або наступними місяцями.

На той самий часовий діапазон вказує і фрагмент: Кто убо непщуя (арк. 55–57). Тут автор у традиціях жалобного панегірика сповіщає про втрату царственного спадкоємства серед Рюриковичів: “бл(а)гочестиву роду и бл(а)гословену б(о)гомъ и с(вя)тыми его, е^ж во ц(а)рствіш^х утвержени многими лѣты вкоренену, [...] н(ы)не без^наслѣдия преходе^т, имѣющъ конецъ [...]; искорене^т бы^т ро^д тѣхъ, б(о)гу за грехи попустившу н(а)ша, намъ о^т немужества умолча-

щим неш^бличне” (арк. 55–55 зв., 56). З формального погляду, про такий дисконтинуїтет доречно було б писати вже після 1598 р., одначе дискурс “безумного мовчання” сформувався в російському історичному письменстві лише в роки Смути на ґрунті рефлексій щодо причин **днешнього** розорення та всенародного розділення: “намъ от немужества умолчащим нешбличне”. Отже, опустити нижню хронологічну планку нижче за епоху самозванців не видається доречним.

Більше того, Василій Шуйський, як відомо, також представляв гілку “благшчестива рода” суздальських Рюриковичів, офіційно йменував себе нащадком Олександра Невського. Про те, що саме суздальська гілка Рюриковичів-Шуйських має найвагоміші права на спадкоємство вигаслої династії Калитичів, чудово знали навіть у Речі Посполитій (відома нарочита заява з цього приводу гетьмана Яна Замоїського 1605 р.¹¹). Не міг про це не знати й государів дяк Івашко Тимофієв. В одному з фрагментів Временника він без жодного пафосу називав Шуйського: “от синглит вельможа благороден вельми” (арк. 51). Окрім того, після 1613 р. благословенний рід, що від “Рюрика начало имяху” (арк. 13), міг знайти в особі царя Михайла Федоровича друге дихання, адже офіційна концепція проголошувала Романових правонаступниками Івана IV за царицею Анастасією. Одначе, бодай натяку на вирішення династичного питання й подолання дисконтинуїтету в наведеному фрагменті не прочитується. Тож доречно обмежити появу й цього уривка періодом **міжцарювання**.

Ідею “безумного мовчання” представлено в доволі широкому спектрі сюжетів Временника, і це само по собі є хронологічним репером. Згідно з логікою Тимофієва, потурання тиранам, яке вкорінилося за царювання Бориса Годунова, і **досі** тяжіє над народом, який нездатний підняти голос проти напасників – самозванців, інтервентів, “ворів” тощо: “вѣде о^и (Борис Годунов), вѣде всѣ^х немужство, яко не бѣ тогда и дон(ы)не крѣпкаго во Іи^зраили ш^т главы да^ж и до ногъ, от величаишихъ да^ж и до просты^х” (арк. 44 зв.). Аналогічно в апології царевича Димитрія Углицького: “его же крове ради единой, мню, о^т сме^рти і вся льта н(ы)не росіійска земля всяко о^т бѣ^а потрясаема и едина в земли госпо^аска кровь многи^х кровми мщаема бѣ **попущения ради страсти в мо^ачании о^т люде^и** гос-

¹¹ Русская историческая библиотека, издаваемая Археографическою комиссією (далі: РИБ). СПб., 1872. Т. 1. Стб. 16.

подоубийцу и за стекшияся в на^с прочия злобы вкупе ка^знимо, о^т Б(о)га н(ы)не суть¹² приемле^т” (арк. 47–47 зв.). Сумнів викликає тільки аорист: “мщаема бѣ” – тоді як нині “мщаема естъ”. Утім, чорновий характер автографа Временника зумовив доволі парадоксальний граматичний характер тексту; автор нерідко застосовує минулий час, коли мова йде про цілком сталі, сучасні речі – наприклад, у тому ж фрагменті: “Угле^с граду томв имя бѣ” (арк. 48).

Виразний відгук апогею Смути пробився і в оцінці особистості Бориса Годунова. Перелічуючи його благі вчинки у розбудові держави, Тимофієв усе ж зауважує: “аще похоще^т кто дивитися, еже сего к земли ѿ до^бромъ тшанию [...], что бо о^т всѣх суущихъ сравнитися може^т главе ц(а)р^стей? Ничтоже су^т достойно [...] власу единому ц(а)рски^х гла^в (натяк на прискорення смерті царя Федора та його брата Димитрія), як^оже видимъ н(ы)не вси, аще не тако суть” (арк. 119–119 зв.). Іншими словами, споглядання сьогоденної колотнечі, з погляду сучасника, лише підтверджує те, що “безумне мовчання” щодо тиранства владик та замах на життя “самодержавних вправду” не могли призвести ні до чого іншого, а лише до хаосу та сум’яття, що спостерігаються нині.

Отже, царський трон вдовує, і Тимофієв підкреслено включає до свого збірника розділ “ѿ вдовствъ моско^вско^г г(осу)д(а)р^ства” (арк. 288). Ці та інші конотації черговий раз указують на період міжцарювання як на особливо сприятливий для появи основного наративного корпусу Временника. До цього часового проміжку може бути долучений і період активних дій Другого земського ополчення, оскільки новгородський обиватель за тих умов не конче мав бути обізнаним у перебігу подій в центральній Росії.

Фрагмент “Проде^рзанию^{же} две^р таковы^мь на таковая^я” дещо виділяється з контексту в сюжетному плані та з погляду палеографії. Переписувач, очевидно, дотримуючись авторського варіанту, планував відкрити розділ з кіноварної буквиці, для якої залишив місце на три перші рядки (арк. 140). На думку автора, наслідком розбрату в державі стало усунення самого інституту царської влади: “госпо^вство бе^зглавное со времяны прижиша” (арк. 145). І ця ситуація

¹² Вірогідно, йдеться про “суд”. Саме так у публікації О.О. Державіної: “ныне суд приемлет” (оговорюється а археографічному коментарі): Временник Ивана Тимофеева. С. 410. Те, що “суд” у списку 1630-х рр. перетворився на “суть” (ймовірно, в автографі було “сут” зайвий раз говорить про “механічне” ставлення копіста до справи.

відбувається в актуальному вимірі: “в на^с дне^с в таковы^х дъемо” (арк. 142) – тобто вкотре стикаємося з синхронізаційним маркером “днесь”, а текст дедалі прозоріше вказує на період міжцарювання.

Фрагмент: “Пла^ч и^з среды с(е)рца глубо^къ” (арк. 146 зв. – 151) штучно розчленував оповідання про Бориса Годунова. Ані текстуально, ані за часом постановня цей фрагмент своєму контекстові не відповідає. Визначити його первісне походження майже неможливо. Однак вже наступний уривок, яким завершується оповідь про правління Бориса, знову марковано періодом початку 1610-х рр.: “с ляховными^{же} н(а)ше тогда ѿ мирномъ постановени” (арк. 154 зв.). У коментарях до видання Временника 1951 р. О.О. Державіна запевняла, що йдеться про Деулінські перемовини 1618 р.¹³ Аналіз контексту змушує відкинути цю тезу.

По-перше, йдеться про зрадників з російського середовища, які сприяли перемогам ляхів над московитами: аще не бы н(ы)не изшедшая ѿт на^с самоизво^{но} б(о)гво^{ст}упницы и бл(а)г^честию предателя [...] новые о^тпадницы нашея вѣры [...] – ѿдольваемъ¹⁴ сихъ ради ѿт ту^ждихъ, по всему победихомся ими. И се убо яве, егда не ѿшпримесишася наша на ны, они едины таковы^х намъ своихъ побѣ^дений содѣяти не во^змогшша никогда^ж” (арк. 155–156 зв.). Масовий “колабораціонізм” мав місце лише 1610 р., зокрема після серпневого пакту в період активного висування на московський престол королевича Владислава та присяги йому в містах, але ніяк не після 1613 р. З плином часу писати про таке ставало дедалі менш актуальним, тим паче, що більшість цих “зрадників” підтвердили свої феодальні привілеї і навіть увійшли до складу владиславової Думи. Таким чином, під мирними угодами “с ляховними” слід розуміти угоду з Жулкевським під Москвою влітку 1610 р. та переговори великих послів під Смоленськом, які новгородський сучасник міг уважати “мирними”.

В подальшому з часовими маркерами, які вказуватимуть на часи міжцарювання, стикатимемося дедалі частіше. Судячи з усього, навіть розділ про Лжедимитрія I автор писав не по “гарячих слідах”, а лише через кілька років. Один з фрагментів повісті про першого самозванця можна датувати навіть з точністю до року. Так, на

¹³ Державина О.А. Исторический и географический комментарий // Временник Ивана Тимофеева. С. 488.

¹⁴ У публікації О.О. Державіної: *одолеваемы*.

думку автора Временника, розправа над зарубіжними гостями, які прибули на весілля Лжедимитрія, мала для Московського царства вкрай фатальні наслідки: “множайши тѣмъ земли рустей вре^а со-творихомъ — всю землю и^х сами на ся си^м восколебахомъ [...]; много^ж о^ттуду и дон(ы)не неутѣшно плаче^м [...]; да^ж и до сегѡ сихъ подвигомъ, е^ж по мале пришедшимъ убо в сила^х тя^жце^х имъ и пре^а-няя н(а)ша грады сте^ршим и доше^ашимъ самыя м(а)тере градово^м, вся тоя входы^ж и исходы, об^лежениемъ об^сѣше, затвориша и на много ѡставиша [...] и жилища си бли^з забрал града на лѣта утвер-диша, самого^ж царя [...], яко в худе клѣтце со вѣсьми вои его неисхо^а-на во граде затвориша, кн(я)зя Василя Шуйског ѡ” (арк. 173—173 зв.). Як бачимо, автор уже знає про інтервенцію та облогу Мос-кви. Водночас він не згадує ані про окупацію Москви гарнізоном Жулкевського у жовтні 1610 р., ані про усунення царя Василя Шуйського в липні того ж року. І перше, й останнє, напевно, могло б рельєфніше проілюструвати наслідки травневого кровопролиття 1606 р. Отож, фрагмент писався, вочевидь, у першій половині 1610 р. Інформативна затримка, пробачна для новгородського спо-стерігача, не могла бути суттєвою.

Подальша оповідь про Василя Шуйського — це синхронні запи-ски про події, що відбувалися “во время^ж послѣднее днешни^х вре-ме^н” (арк. 192). Емоційність та інформативне наповнення цього фрагмента справляють враження, що розділ писався невдовзі по усуненні Шуйського. В.І. Корецький цілком доречно припустив, що збіг поглядів на ключові моменти Смути автора Временника та стольника Івана Воротинського зумовлені не інакше, як впливом останнього на історичну творчість дяка¹⁵. Як відомо, саме Воро-тинський — чи не найголовніший діяч так званої семибоярщини — одержав місію заявити цареві про його усунення: “свояк же его” (Шуйского), “боярин Иван Михайлович Воротынской [...] царя Ва-силья и царицу сведоша с престола и отвезоша его на старой двор”¹⁶. Складається враження, що своєю філіппікою автор Бре-менника намагався створити апологію діянь боярської фронди, яка наважилася на детронізацію. Одна річ — усунення законного госу-

¹⁵ Корецкий В.И. Новые материалы о дьяке Иване Тимофееве, историке и пуб-лицисте XVII в. // АЕ за 1974 год. М., 1975. С. 156; его же. История русского ле-тописания второй половины XVI — начала XVII в. С. 189—190.

¹⁶ Новый летописец // ПСРА. Летописный сборник, именуемый патриаршей или Никоновской летописью. М., 2000 (фототип.: СПб., 1910). Т. XIV. §235, С. 100.

даря, “самодержавного вправду”, цілком інша — вискочки, “самообранного” царя-“шубника”, який царював “бе³ воля всеа земля люди” (арк. 193); “бе³ б(о)жия [...] избрания* и бл(а)гшволения сѣдша, ни* по шбщагш всеа русиі градовъ люцкагш совѣта” (арк. 192).

Надзвичайно шанобливо відгукуючись про законних “святолепних” государів, включно з тираном Грозним, усіяко ухилиючись навіть від міркувань з приводу їхніх особистих рис (Див. арк. 57—57 зв.), дяк-історик без жодного докору сумління пише про моральні вади царя Василя: “яко неч(е)ствивъ всяко и скотольпе^н, ц(а)рствова во блудъ и пия^нства^х и кровопролити^х непови^нны^х кровей, к сим же і во вра^жбахъ б(о)гомерскихъ, ими^ж мняся во ц(а)рствіи утвє^рдити [...]; не бл(а)гшчестивне живушу, шоставя б(о)га, к бесомъ прибегая, [...] я* чюже таковая хр(и)стияномъ, не^же ц(а)рю” (арк. 193 зв. — 194). У такий риторичний спосіб акт усунення “не сущего ц(а)ря” набував неначе законного виправдання, поставав в очах реципієнта, безумовно, Божою карою: “сегш ради паче ц(а)рство егш малолѣтно пребысть” (арк. 194); “суди ему, б(о)же, по дѣломъ егш” (арк. 195 зв.).

На момент усунення Василя Шуйського влітку 1610 р. такий дискурс якнайкраще відповідав політичним амбіціям саме князя Івана Воротинського та його оточення. Лише в інтересах тих чи інших членів боярського уряду можна було вжити щодо колишнього монарха цитату з відверто принизливою конотацією: “ссече^т бо выя грѣшникомъ не чю^вствиємъ меча, но усечениемъ мукъ, по писанию” (арк. 196)¹⁷. Нагадаймо, що за припущенням (навіть чи лише інтуїтивним) дяка Записного приказу Тимофія Кудрявцева, який у середині 1650-х рр. шукав тимофієвських “временних” книг, саме Воротинські були зберігачами шуканого рукопису Временника, а Іван Михайлович — ще й “меценатом” його автора: “а жаловал де его (тобто Івана Тимофієва) за то боярин кн(я)зь Іван Михайловичъ Воротынскої, і потому Ивановых кн(и)гъ или списка с тѣх кн(и)гъ у столника у кн(я)зя Івана Алексѣевича Воротынско-го (у внука ево) чаят^т”¹⁸.

Є ще одна непрямка вказівка на те, що повість про Василя Шуйського постала не пізніше, ніж улітку 1611 р. На користь цьо-

¹⁷ Див.: Псалом 128, 4.

¹⁸ Белокуров С.А. Из духовной жизни московского общества XVII в. М., 1903. С. 62—63.

го промовляє такий фрагмент: в оповіді про новгородського воєводу Михайла Татищева автор дає зрозуміти, що ще живі свідки, яким достеменно відомо, чи встиг замордований воєвода Татищев гідно підготуватися до своєї кончини (узимку 1608 р.) – власне, чи встиг він сповідатися духівникові та прийняти святощі: “аще в мале нькако пре^а симъ что о^тцєви д(у)хо^не о^т содьянныхъ ему скорости ради исповѣдати о^т преимушаго бѣ послаблено, негли убо нькако, аще и с(вя)т(ы)ни прия – **о сихъ добре въдомо свѣне на^с** прилу^шшимся ту сущими, аще тако истино есть” (арк. 199–199 зв.). У документах слідчої справи, порушеної в 1611 р. за фактом приховання частини рухомого майна вбитого воєводи Михайла Татищева між іншим зазначається, що потерпілий був “сын духовной” софійського протопопа Амоса¹⁹. Отже, лише останньому могло бути відомо, чи встиг нещасний приступити до святих Таїн перед трагедією. Протопоп Амос, як відомо, не пережив штурму Новгорода 16 липня 1611 р.: “протопопу же Софійскому Аммосу, запершуся в своем же дворе с своими советники и биющеся с немцами многое время [...]; немцы же, видя таковое ево жестокое стоятельство, приидоша всеми людьми и зажгоша у него двор, и згорел он совсем, ни единого не взяша жива”²⁰. Отже, після липня 1611 р. Тимофієву навряд чи було сенс посилатися на Амоса як на єдину компетентну особу в цьому питанні – “о сих добре ведомо свене нас”.

Наше припущення щодо кандидатури Амоса, певно, є лише гіпотезою, адже духівником Татищева, насправді, могла бути й інша особа (джерело цієї інформації надто непевне). Утім, якщо таке припущення доречно, то часовий діапазон створення записок про царя Василя Шуйського (без “плачу”, про який докладніше буде нижче) чітко обмежується датою усунення царя Василя з престолу та датою взяття Новгорода: **липень 1610 – липень 1611 рр.**

Через кілька місяців, коли виявилася цілковита неспроможність уряду Мстиславського-Воротинського стабілізувати ситуацію в державі, а столиця знову, як і в 1605 р., опинилася в руках інтервентів, ставлення Тимофієва до царя-“шубника” кардинально змінилося на цілком співчутливе. На сторінках Временника залишився проникливий “плач” за долею колишнього самодержця. Ба, більше –

¹⁹ Черепнин Л.В. Новые материалы о дьяке Иване Тимофееве – авторе “Временника” // Исторический архив. М., 1960. № 4. С. 165.

²⁰ Летописец новгородской вкратце // ПСРА. Новгородская III летопись. СПб., 1841. Т. 3. С. 266. Див. також: Новый летописец. § 274. С. 114.

в акті його усунення та видання інтервентам автор угледів ганьбу на все православне російське царство (Див. арк. 202–207 зв.). Проте це сталося лише з плином часу. А доти, влітку 1610 р., Тимофієв докладав усю свою риторику, щоб оминути власною рукою викладені канони “політкоректності” та всіляко виправдати дії учасників антишуйської фронди. Згодом автор вставить у свій текст обіцянку докладно описати “нии³вержение* бесчестное” Шуйського “в прочее”, тобто нижче (арк. 196 зв.), однак первісно гостра філіппіка (Див. арк. 192–197 зв.) аж ніяк не передбачала якихось жалісливих мотивів.

Істотний перегляд образу Шуйського стався пізніше. Дискурс “плач” у фрагменті “По ра³сужении* мѣста” (арк. 201 зв. – 205 зв.), продовжений у наступному розділі, суперечить попередньому фрагментові “Во время” послѣднее”, де оповідується про того самого монарха (арк. 192–200 зв.). Первісне сусідство цих наративних блоків в автографі навіть важко собі уявити.

У першому випадку автор не шкодує інвектив, засуджуючи Шуйського за несвоєчасний шлюб під час облоги столиці військами Болотникова; у другому – навпаки, рясно оплакує “умиленое супру*наго жития его [...] распряжение горлицъ подѣбное” (арк. 202). Виявляється, ще вчора Шуйський був “яко неч(е)тивъ всяко и скотольпе”, ц(а)р^ттова во блудъ и пия^тства^x и кровопролитии^x непови^нны^x кровей” (арк. 193 зв. – 194), натомість нині автор показово шкодує з приводу “конечнаго ему тамо” (у Польщі) “бе³честия наругание и срамоты” (арк. 202 зв.) та риторично окликає: “како не усхоша господѣпредате^нныя руки, коснувшиися нера³судно высотѣ твоей [...] ѡс(вя)това^нныя чести славы” (арк. 204 зв. – 205). Якщо в попередньому фрагменті суд Божий закликався автором на главу царя: “суди ему, б(о)же, по дѣломъ его” (арк. 195 зв.), то нині, навпаки – на “дерзнувших” рабів, “иже коснушася некасаемыхъ” – тобто заколотників на чолі з Воротинським: “суди в де³суда имъ” (арк. 205 зв.). Нарешті, в останньому варіанті “самовенечника”-Шуйського, якого на Москві оголосили царем “бе³б(о)жия [...] избрания* (арк. 192), бе³ воля всеа земля люди” (арк. 193; див. арк. 208 зв.), автор не лише називає “б(о)гопоставленным та рѣгом всеа крѣпости н(а)шея” (арк. 203 зв.), а й у найкращих традиціях Агапітового красномовства навіть обожнює: “тебе бо, яко б(о)га вся купно тва^p, по б(о)зе стыдящеся, почитае^r страхомъ и моччаниемъ” (арк. 205). Завершується цей фрагмент пря-

мим пасажем з Агапіта: “аще и ч(е)л(о)в(е)къ ц(а)рь бѣ по естеству, властію достоиства привлеченъ естъ б(о)гу, иже надо всѣми, не имать бо на земли высочайши себѣ” (арк. 205 зв.). Навряд чи ревізію образу Шуйського викликало неочікуване знайомство автора з однією з давньоруських реплік цього візантійського тексту²¹. Ймовірноше, зміна концепту обумовлена суто особистим досвідом автора та зміною “мецената”. Втім, залишаємо це питання відкритим..

Обидві характеристики Шуйського, здається, таки мають спільну ланку (і це могло б бути чи не поодиноким доказом на користь авторського редагування тексту). В останньому варіанті Тимофієв посилається на попередню розповідь з того самого сюжету про Шуйського: “аще ѡ немъ иже бесчестне нѣкое в словженіи семъ рекохомъ нѣгде, о҃ дѣлъ егѡ творимо имъ, что безмѣстно” (арк. 204). Таким чином, дяк, хоча й не відмовляється від попереднього оповідання, тим не менш, вважає за потрібне врівноважити характеристики: “тамо вправду неподобное тогѡ единшого и възъщано, здѣ же в респоту подобно жалостнѡе словесы и положити” (арк. 204). Заперечення мінімізується завдяки тої-таки псевдоагапітової риторики: “но аще естъ ѡнъ нѣкогда и погрешителну жизнь убо ц(а)рствуюа проходи, венца же ч(е)тнѡму что естъ с нимъ” (арк. 206). Отже, дозволимо собі висновок: обидва фрагменти відділяє деякий проміжок часу та особистий досвід автора — скажімо, до та після арешту Шуйського.

Бодай приблизний час написання фрагмента, в якому Шуйського “реабілітовано”, визначити непросто. Автор зазначав, що не знає подробиць проникнення до столиці гарнізону Жулкевського: “не

²¹ Безпосереднє знайомство дяка Івана Тимофієва з відомим Повчанням Агапіта Юстиніану довести навряд чи можливо, хоча освіченість автора Временника є очевидною. Використаний у Временнику пасаж майже буквально відповідає тому, який наведено в Лаврентіївському літописі під 1175 р.: “Естьством бо земным подобенъ естъ всякому человеку царь, властью же сана, яко бог”: ПСРА. М., 1962. Т. 1. Стб. 370. Дяк міг знати його й за борисоголібськими паремійними читаннями, які сприймалися сучасниками на слух. Окрім того, уривки з Повчання та численні репліки були відомими за списками “Ізборника Святослава”, “Пчели” та творами Йосифа Волоцького. Див.: Вальденберг В.Е. Наставление писателя VI века Агапита в русской письменности // Византийский временник. Л., 1926. Т. 24 (1923–1926). С. 27–34; Sevchenko, Ihor. The Structure of Russian History. New York, 1970. P. 80–107. Парафраз пояснюється лише відтворенням фрагмента по пам’яті.

въ^м силу вещи сказати, како о^туду языческо в самыи м(а)т(е)ре (градов) свѣне труда вхожение бысть [...] како^ж [...] намъ с њнославными оными посполитое ѡ всѣх, и^ж к соде^ржанию земли, утвер^ржение бысть” (арк. 201зв. – 202). Причина, нібито, зрозуміла: перебуваючи в Новгороді, практично ізольованому на той час від Московської держави, дяк був позбавлений безпосередньої можливості отримувати інформацію зі столиці: “ѡ всѣхъ сихъ быхомъ здѣ ѡт плена, яко во мраце внуть стѣ^н невѣдени затворени, ра^зве что кромѣ истины^ж вмале прияхомъ не согласное ѡ^т слуха, но яко по аеру чре^з забрала, и та в слухи н(а)ша едва кое ну^ждею прелети^т слово [...] и^ж всяко не бѣ воля в на^с” (арк. 202 зв.). Достеменно відомо, що з травня 1618 р. дяк перебував на службі в Астрахані, куди вирушити з Новгорода він міг не інакше як через столицю; з травня 1621 р. дяк протягом відносно тривалого часу – півтора року – засідав у Приказі приказних справ уже в самій Москві²². Отже, поповнити свій інформативний ресурс автор міг безпосередньо на місці подій, розпитавши надійних “вѣдцев”, зокрема, того-таки Івана Воротинського (Тимофієв служив тоді під началом Воротинського в Казанському приказі). Однак подробиць боярських перемовин літа 1610 р. та подальшої окупації Москви польським гарнізоном у Временнику ми все одно не виявляємо. Іван Тимофієв заявляв, що вважає своїм обов’язком описати безчестя Шуйського: “не ѡплака^н [...] не мѡгу минути” (арк. 203) – ради честі “пре^вварши^н егѡ вправду ц(а)рей” (арк. 204 зв.), однак не заради наступників, що посіли цей престол після 1613 р. Чи може це бути знову-таки вказівкою на період міжцарювання?

На звороті аркуша 279 починається не лише новий розділ, а й фактично окремий твір того самого автора – сказати б, нова проба пера. Цей розділ має навіть своє окреме “Зачало”. Текст написано в іншому нарративному ключі та цілком іншому стилі, що суттєво відрізняється від головного корпусу Временника. Цей літературний стиль характеризується більшою прозорістю та синтаксичною виваженістю, значно меншою питомою вагою багатоскладових риторичних зворотів. Розділ писався в період загальноросійської смуги: “сихъ ради (Бори^с и пото^м рostrига и и^ж по сихъ) и земля, нестер-

²² Боярская книга 1627 года. М., 1986. С. 114; Сухоруков В.Д. Историческое описание земли Войска Донского. Новочеркасск, 1867. Ч. 1. С. 154, прим. 195; Веселовский С.Б. Дьяки и подьячие XVI–XVII вв. С. 514–515; Лукичев М.П. Новые данные о русском мыслителе и историке XVII в. Иване Тимофееве. С. 24.

певаема, селико лѣ да^{же} доселе ѡ ц(а)ри смущаема, колебашеся неуставно” (арк. 283 зв. – 284). Автор мав цілковите право писати про землю, що “о цари смущаема”, до земського собору 1613 р., до остаточного затвердження на престолі Романових. Автор також не згадує у відповідному контексті арешту Шуйського, а лише його несанкціоноване – “самогосподственное” – возведення на престол “без воли всеа земля” (арк. 284) та перебування в облозі від тушинців (1609): “ратью прише^{ше} по^а самый ц(а)р^ствия град, в нем же всеродно своимъ ѡ^бстояниемъ шни тогѡ затвориша [...], яко пернатую в клѣтце” (арк. 284–284 зв.). Утім, це може також означати, що дякові було невігідно писати про ці подробиці в період правління “семибоярщини”, особливо, якщо взяти до уваги вплив князя Івана Воротинського на інформативне наповнення Временника²³.

Окрему текстологічну проблему становить початок флорищевського кодексу – вісім аркушів, що передують у рукописі Змістові. З палеографічного погляду цей блок абсолютно тотожний основному рукописному шарові, який склався не пізніше, ніж у 1630-ті рр. (почерк № 1 за класифікацією С.Ф. Платонова²⁴, дворучний глечик/ваза з трілісником, на тулові стріла та сердечко²⁵). У палітурці він опинився винесеним як своєрідна преамбула поперед Змісту, який склався десь через три десятиліття. О.О. Державіна цілком слушно припускала, що текст, який починається з сюжету про гріхопадіння Адама і Єви – власне, з початку всесвітньої історії – сприймався сучасниками як вступ до історичного твору. Тим не менше, за сюжетом цей фрагмент органічно вписується до розділу про царя Василія. З цих міркувань у публікації ці перші вісім аркушів було переміщено в середину твору як своєрідний риторичний відступ²⁶. Наскільки узадане таке пересування для реконструкції первісного порядку фрагментів, особливо, враховуючи, що Временнику загалом бракує суцільності – питання іншого порядку. Тим паче, що наприкінці рукопис містить окремий розділ під назвою “Зачало” (арк. 279 зв. – 285). У даному разі спро-

²³ Белокуров С.А. Из духовной жизни московского общества... С. 62–63.

²⁴ Див.: РИБ. М., 1909. Т. XIII. Изд. 2-е. С. XVI–XVII.

²⁵ Гераклитов А.А. Филигрны XVII века на бумаге рукописных и печатных документов русского происхождения. М., 1963. № 908 (1633 г.); Водяные знаки рукописей России XVII в. По материалам отдела рукописей ГИМ. Сост.: Т.В. Дианова, Л.М. Костюхина, отв. ред. В.И. Буганов. М., 1980. № 835 (1631 г.).

²⁶ Державина О.А. Археографический комментарий // Временник Ивана Тимофеева. С. 449.

буємо лише здійснити хронологічну атрибуцію цього “вступного” нарису.

Судячи з викладу, тема, подана у “вступі”, могла бути особливо актуальною в добу міжцарювання. Саме тоді доречно було згадувати про “суспільний баланс” у країні в минулі часи, коли слухняність рабів господарям та підданців монархові зміцнювала Московську державу: “елико по писанию бы^{тн} достои^т ко своимъ вл(а)^а(ы)кшмъ рабом повиннем, во всѣхъ служебне [...] и до самая смерти быхомъ имъ самопшслушни” (арк. 2). На думку автора, коли б така громадська рівновага збереглася, то не було б у державі нинішнього хаосу: “ни убо унее бо, аще се было тако бы” (арк. 2). Автор наголошує на порушенні станової ієрархії – кістяка феодального суспільства, адже серед боярства раптом опинилися люди неродовиті та недостойні: “го^рня^ж долу бысть, и первыя убо быша поса^ждаеми б(о)гшданными ц(а)ри, днешнии^ж б(о)гомерскими враги” (арк. 6). Така ситуація спостерігалася саме в 1610–1611 рр., коли члени тушинської думи всіляко прагнули підтвердити свої чини в Жигимонта/Владислава та затвердитися в Москві на тих самих правах, які мало родовите боярство та заслужене дяківство²⁷.

Окремим блоком виступає фрагмент “Иже в безгодия время” (арк. 6 зв. – 7), який дуже важко піддається герменевтичному прочитанню. Подібно до “вступного” розділу, він є своєрідною притчею, в якій можна вгледіти натяк на долю Василя Шуйського після жовтня 1610 р.: “да не убо ва^рвари тогш шкресныя, ощутивше шного умаление людий [...], прише^аше, всю егш вконецъ поплена^т землю и господина самого восхитя^т вседо^мно и заплена^т, и сош^тведут во своя всеро^дно” (арк. 7)²⁸.

Розділ “О таборех” (арк. 222 зв. – 234 зв.), чи **не найбільш високотовний**, також постав не раніше, ніж у 1611 р. Так, описуючи

²⁷ Пор. промову боярина Василя Голіцина у **переказі польського очевидця**: Мархоцький Н. История московской войны. М., 2000. С. 88; Див. також: Сухотин А.М. Земельные пожалования в Московском государстве при царе Владиславе. 1610–1611 гг. // Чтения в Обществе истории и древностей Российских (далі: ЧОИДР). М., 1911. Кн. 4. С. V; Флоря Б.Н. Польско-литовская интервенция в России и русское общество. М., 2005. 274–279, 281, 313–316, 322 *passim*.

²⁸ І.І. Полосін вважав, що цей фрагмент було написано після 19 липня 1610 р. – дня арешту Василя Шуйського: Полосин И.И. Иван Тимофеев – русский мыслитель, историк и дьяк XVII века. С. 265. Проте натяк на “депортацію” царя – “и сошведут во своя всеродно” – змушує датувати цей фрагмент щонайменш кількома місяцями пізніше, адже Шуйський був висланий до Польщі лише наприкінці осені.

похід Ажедимитрія II на Москву, автор пише про багатьох перебіжчиків-зрадників, які переметнулися до таборів “иногѡ вторѡругателя [...] ради получения в скорѡсти нъкоегѡ к славе сана и [...] скорѡпробыгнѡго і бѣтруднагѡ богатства” (арк. 224 зв., 225 зв.). Про фігурантів оповідується у теперішньому часі: “мнози в скорѡсти неправдою получаютъ саны (арк. 225 зв.); се бѡ злѡ в на^с и дон(ы)не всѣми зримо дѣется” (арк. 226). Переїзди до тушинського табору тривали доволі довго. Останній наймасовіший відїзд дворян та дітей боярських стався наприкінці літа 1610 р., вже після усунення Шуйського²⁹. Дивним видається інше: облогу Смоленська Жигимонтом-красем автор наче не вважає вторгненням: “аще и не самодвиже^а шпол^ачение^а (король) прихож^аению на ны, но люди в сила^х тя^жцехъ пусти своя вся к самѡй главѣ всегѡ ц(а)р^ствия н(а)ш(е)гѡ” (арк. 223 зв. – 224). Можна було б припустити, що цей фрагмент писався ще до відкритої інтервенції. Однак, проти такого твердження свідчить пасаж, чітко маркований часом після липня 1611 р., коли Новгород було окуповано загоном Якоба Деллагарді: “единъ а^з, гла(гола)вый се (тобто Новгород, за метафорикою Временника), шбладанъ е^алины и не мѡгу сихъ и^з себе истребити” (арк. 231 зв.). Отож, ідеться саме про “медление” Жигимонта під Смоленськом (“не самодвижен ополчением”) та панування шведів у Новгороді. Таким чином, цей розділ було написано не раніше, ніж у другій половині липня 1611 р. У крайній песимістичному пафосі проблискує надія: “в сей земли всей содѣяся к наказанию н(а)шему о^т противны^х, но не в концеѡ, и еще мощенъ бо попустивыѡ вся паки испо^лнити удѡ^б, врази бѡ достояние н(а)ше не наслѣдоваша себѡ, велие убо се есть намѡ бл(а)гѡ шт б(о)га” (арк. 231–231 зв.). Вочевидь, йдеться про успіхи ополченського руху, який гарантував збереження земського суверенітету бодай на креслах держави (“достояние наше не наследоваша”). Це вкотре підтверджує, що верхня межа історіографічної творчості дяка на цьому етапі не виступає за 1612 р.

Доволі складно інтерпретувати інший часовий маркер у тому ж розділі: “яко и днесъ шкр(е)^стъная величества [...] коле^блющая [...] вѣтры [...] мирне укротеваютъ, другѡлюбное показующе, на ся то^ж-де чающе наитие по времена^а” (арк. 230 зв. – 231). Суттєву пробле-

²⁹ Див.: Moskwa w rekach Polakow. Pamietniki dowodcow i oficerow garnizonu Polskiego w Moskwie w latach 1607–1612. Krakow, 1995. s. 333–334; Флоря Б.Н. Польско-литовская интервенция в России. С. 212 *passim*.

му становить ідентифікація тих держав (“величеств”), “показующих друголюбное”. До якого часового контексту належать згадані “мирні ініціативи” (“мирне укротевают”)? Упорядник чи переписувач рукопису залишив на берегах коментар за позначкою “зри”: “дне^с и на ни^х то^ж по се^{му} пр(о)роче^{ству} сбы^тся” (арк. 231). За до тепним зауваженням Я. Г. Солодкіна, йдеться про події європейської смуги – власне, Тридцятирічної війни 1618–1648 рр. Автор Временника на початку 1610-х рр., звісно, такої аналогії провести не міг, проте пізніший редактор угледів у цьому “пророцтві” відзеркалення сучасних йому подій.

О.О. Державіна припускала, що фрагмент “Мужестве^нныя^ж крѣпости не бе в на^с ѡтдавна” (арк. 299 зв. – 303 зв.) написано до 1612 р.: “ѡно^ж [...] – н(а)ше ра^{нь}ство ие на вкупное сло^{же}ние [...] и дон(ы)не добр^осоставления тве^рда не има^т” (арк. 303)³⁰. Питання лише в тому, чи під “разнствієм” мається на увазі розбрат у лавах першого земського ополчення, чи ж звади в новгородській міській верхівці, де перебував на той час дяк Тимофієв – “в странѣ зе^мля новогра^дския” (арк. 301)?

“Темні” пасажі не становлять поодинокі пастки у текстовій палітрі Временника. Ще суттєвішою проблемою є контамінація фрагментів – особливо там, де причиною була первісна неузгодженість тексту та вельми своєрідний нарративний почерк автора. У тексті є численні посилання на попередні або наступні фрагменти: “яко^ж вы^{ше} рѣх (арк. 35 зв.), о не^м же (царе Феодоре) множае пре^диды^и слово скажетъ (арк. 28), иже преди ѡ не^м слово скаже^т (арк. 48), пре^ди положи^тся по своему чину” (арк. 116). Більшість з них насправді відповідають реальній структурі пам’ятки, маркуючи цілісні нарративні блоки.

Третій етап складання Временника, як це помітно з текстового матеріалу, можна умовно назвати “новгородіаною”. Повість про Новгород є не частиною оповіді про “смуги” в Московії, а радше реліктом окремого твору, для написання якого в автора були свої причини. По-перше, творча “наснага” прийшла до нього саме в Новгороді під враженням лиха та грабунків з боку “немотующих фриг” (тобто шведів). По-друге, новгородська повість мала, судячи з усього, свою цільову аудиторію, схильну перейнятися особливим новгородським пафосом, адже виклад ведеться нарочито від імені

³⁰ Державина О.А. Исторический и географический комментарий. С. 504.

самого “града святого великого” — Новгород скрізь фігурує у першій особі, неначе оповідач чи співавтор — “аз”, “мя” тощо.

Основний текстовий шар новгородіани, за нашими спостереженнями, почав складатися не раніше, ніж 1614 р. На той час місто опинилося повністю відрізане від Московського царства. Сполучення зі столицею було практично унеможливлено, городяни в прямому сенсі жили на комендантському становищі. Набули критичних ознак і відносини з окупаційною адміністрацією, особливо після відмови митрополита й міської еліти від повторної присяги Густаву-Адольфу в другій половині 1614 р.³¹

У 1615 р. Іван Тимофієв, на той час, очевидно, вже позбавлений служби в приказі, намагався залишити спустошене місто. Доля дяка була в руках англійського посланця Джона Меріка, який виконував посередницьку місію на шведсько-московських переговорах³². Сподівання виявилися марними: “со убѣгшими^ж ѿтуда во иже всегѡ ц(а)рствія в матерѣ градовѣ угнѣзнуги не возмогѡхом” (арк. 304). За визнанням Тимофієва, писати історичні “мемуари” у Новгороді на той момент було вкрай небезпечно (Див. арк. 219 зв.). Окрім того, автор більше не володів надійною інформацією щодо подій загальноросійського масштабу: “до^{дѣ} убо ѡ моско^встемѣ госпо^вствіи, яже на немѣ бывшихъ зо^в, н(а)ш(е)гѡ слышания, и^ж в плену затворены^х, бяше слово, понеже в Новѣграде велицемѣ в тожде ме^ждоусобіе земное всеградно е^ллини запленени быхо^{мъ}” (арк. 303 зв. — 304).

Фрагмент “И егда уже в земли помалу нача прекращати^с злѡ” (арк. 211–220 зв.) становить особливий інтерес для хронологічної атрибуції свого наративного оточення. У спеціальній літературі новгородський період творчості дяка часто уявляється як цілісний, протягом якого дяк працював над уже розпочатим твором та після розмови з новгородським митрополитом Ісидором 1616 р., начебто, вдався до редагування своїх записок і впорядкування старих “чорнових” нарисів³³. Безпосереднє звернення до тексту переконує в безпідставності такого твердження. Творові бракує авторського

³¹ Див.: Дополнения к актам историческим, относящимся к России. Собраны в иностранных архивах и библиотеках и изданы Археографическою комиссією. СПб., 1846. Т. 2. № 21, С. 43–47.

³² Див.: Арсеньевские шведские бумаги. Т. 2: 1614–1616 гг. // Сборник Новгородского общества любителей древности. Новгород, 1915. Вып. 6. С. 13; Дополнения к Актам историческим. СПб., 1857. Т. 6. С. 211.

³³ Див.: Державина О.А. Дьяк Иван Тимофеев и его “Временник”. С. 356.

редагування як такого. У складі навіть одного новгородського сюжету виразно проглядаються відразу кілька самостійних наративних блоків, не узгодження між собою за смисловою інтонацією.

Первісним творчим поштовхом до виникнення “новгородіани” було не звернення до автора “святительного Исидора” (арк. 277 зв.), а “мысль облакоподобная [...], скоршлетящая высокопарне, яко по во^ддуху птица” (арк. 212 зв.), якій вдалося збудити в авторові почуття обов’язку “ш^тчасти написати б(о)гшнаказания днешняя, иже в нашей земли бывшая” (арк. 212 зв. – 213). Час дії цієї спонукальної думки марковано доволі чітко: “егда уже в земли помалу нача прекращати^с злш и ш^в велицемъ граде лжебожнїи вся злая уже содыаша, ц(е)ркви с(вя)тыя раскопаша і великообите^аная с малыми мѣста вся иноки^х ра^звлекоша со шснованми, доброты же и^х, иже вся имяше гра^а, злѣ расхитиша, и градожителей имениі, ии^знурившие муками, погубиша, голени^ж и^х паче паличнымъ биение^м сре^бреницъ ради сто^акоша, градохранителная^ж, иже во время брани обра^няющая гра^а, и сопроти^вная творящихъ стеноби^тствъ рыкающихъ сосу^а тяжестныхъ великая премногая телеса и со и^ж ш^в нихъ потребамми во своя имъ сош^тслаша и с шсобою о^твезоша” (арк. 211–211 зв.). Практично про те саме йдеться у фрагменті: “Пла^ч и^з среды с(е)р^ца глубокъ (арк. 146 зв. – 151): вл(а)^а(ы)це моему (тобто Новгороду) тако умноже^н(ъ)я ради же злш^б, [...] шта^вшая люди моя вся, с(вя)щенныя^ж и иноки, и белца, сре^брш ненасыща^нне погубляя в конецъ, голени ихъ сокрушая [...]; и лавръския вся мнихожителя моя неимушая, изыскавъ всюду шбогш полу, мужеска^ж и женска [...], единако и тѣ^х с сими тому^ж ярму по^а дань по^алшжи, яве недугшмъ сре^бршлю^бя несыства [...] умилене голени тѣ^х палицами сре^бреницъ ради бе^з м(и)л(о)с(е)рдия сто^аца” (арк. 147 зв. – 148; 148 зв. – 149). Отже, оповідається про цілком конкретні прояви фіскального терору з боку окупаційного режиму щодо новгородських монастирів та городян. Аналогічні прояви репресій стали масовими протягом кількох останніх місяців окупації, проте ніяк не раніше, ніж наприкінці 1614 р. Підтвердження тому знаходимо в документах.

Ще у травні 1612 р. Новгород відвідало посольство Другого земського ополчення. На Нараді всієї землі послали доповідали, що від

³⁴ Любомиров П.Г. Очерк истории нижегородского ополчения 1611–1613 гг. М., 1939. С. 141; Фигаровский В.А. О грамоте новгородского правительства в Москву в 1615 году // Новгородский исторический сборник (далее: НИС). Вып. 2. Л., 1937. С. 54, 55, пор.: С. 81.

шведів у Новгороді “христянскої вере никакої парухи нет”³⁴. Можна було б припустити, що налаштовані на погодження з Густавом-Адольфом ярославці просто заплашують очі на ситуацію у Новгороді в інтересах створення доброго “іміджу” шведського претендента на Московський та Новгородський стіл. Однак в грамоті, яку на місяць пізніше привіз до Ярославля новгородський посланець Федір Оболенський, також зазначалося, що шведи на той час перебували з новгородцями “в любви, церкви божьи не разорены и вера крестьянская стоит нерушима по-прежнему”³⁵. Проте через два роки, з другої половини 1614 р. новгородські документи вже фіксують істотне падіння медоварних доходів, що є значущим показником економічного занепаду³⁶. Приказні реєстри також свідчать про масовий голод серед місцевого населення. Так, з вересня 1614 по квітень 1615 рр. (переважно взимку) “умерло в Великом Новгороде на посаде жилецких и прихожих людей мала и велика мужеска полу и женска, окроме монастырей, которые погребены у мирских церквей и в скудельне 7652 человека”. Причому ці дані не віддзеркалювали ситуацію “на Софейской стороне в одинацати улицах”, оскільки “сыскати некем, потому что посадские люди разбрелись, а иные вымерли”. Наприкінці документа є приписка шведською: “7652 förutan desse äre mange andre döde blefne uti staden kvillka man icke alle hafver kunne här anteckna och elliest desförutom äre pa hallft annat tussendh döde blefne uti klostereen” – “окрім цих 7652 осіб, було ще чимало інших, які померли у місті, що їх було неможливо підрахувати, та ще біля 1500 осіб, які померли у монастирі”³⁷. Наведені дані демонструють справді приголомшливі наслідки не лише голоду та епідемії, а й суто репресивних дій з боку окупаційної влади.

Про неприхований терор повідомляв у своїх донесеннях королеві Густаву-Адольфу від 12 грудня 1614 р. та 17 лютого 1615 р. новгородський комендант Еверт Горн, який напередодні заступив

³⁵ Любомиров П.Г. Очерк истории нижегородского ополчения. С. 142.

³⁶ Норландер, Ингигерд. Местоположение новгородских кабаков во время шведской оккупации 1611–1617 гг. // НИС. СПб., 1997. Вып. 6 (16). С. 189; Сюндаберг, Хагар. Жизнь в Новгороде во время шведской оккупации 1611–1617 гг. // Там само. С. 275.

³⁷ Дрень Л.В. Русские документы XVI – начала XVII века в архиве шведской военной администрации Новгорода. Прил. II. // НИС. СПб., 1999. № 7 (17). С. 384–385.

³⁸ Арсеньевские шведские бумаги. Т. 1: 1611–1615 гг. // Сборник Новгородского общества любителей древности. Новгород, 1911. Вып. 5. С. 38, 45, пор.: С. 50,

Якоба Делгарді³⁸. Схоже, що на той час командування шведського гарнізону дійшло висновку, що дипломатія в новгородському питанні приречена на провал, а отже — настав час грабежів.

Характер спустошень підтверджує опис Новгороду 1617 р., до складання якого, до речі, був залучений і дяк Іван Тимофієв: “на Софейской стороне белых 24 двора, а жилцов в них 25 человек, тяглых 40 дворов, а жилцов в них 49 человек [...]. А опричь того на Софейской стороне дворов нет, вся Софейская сторона стоит пуста”³⁹. Дозволимо собі висновок, що саме остання третина 1614 р. була своєрідним Рубіконом у новгородсько-шведських стосунках. Таким чином, відповідні вказівки на страждання новгородцем від “безбожных свеонов” через “сребролюбья несыства”, могли з’явитися **не раніше за останню третину 1614 р.**

Особливу увагу слід звернути на фрагмент “Взыщѣмъ в себѣ” (арк. 175–188), який завершує оповідь про першого Самозванця. Текстувальне оточення цього сюжетного блоку склалося в 1611–1612 рр. Фрагмент становить стрункий богословській “дискурс” щодо причин “днешнього” занепаду. Лейтмотивом стала та сама ідея “безумного мовчання”: “шт ки^х ра^{ли}я^с гр^ь земля н(а)ша, не бе^ссловеснаго ли ради молчания [...]; согреша бо шт главы и до ноги, шт величайшихъ и до малыхъ, сиречь шт св(я)т(ите)ль и ц(а)ря, иншкъ же и св(я)тыхъ” (арк. 175). “Безумное молчание” спричинило сваволу самозванства, а отже — й інтервенцію: “Борису первее умоча^{ли} бл(а)гоу^сныя [...], ими^ж земля н(а)ша вся утверждаешя (арк. 178 зв.); и аще не бы се, то не у бы земля вся росииска инославными в конецъ пленение^м потреблена” (арк. 182–182 зв.). Автор уже знає не лише про те, що Москва — в руках поляків, а й про звільнення столиці “останки малыми людий” — тобто загонами Другого земського ополчення: “и аще бы не се (мовчання), не убо бы преже сихъ вкупослатынная литва гл(а)ву и сердце всего ц(а)рствия, гра^д Москву, яко гне^до ш^рле, рукама, прише^д, шбемше и до^дгимъ шб^стояниемъ умучаши, [...] до^дде^ж по си^х уста^нки малыми

90, 95. Про те ж — пізніші свідчення послів Нідерландських штатів, котрі викону вали посередницьку місію на дедеринських переговорах початку 1616 р.: Сборник РИО. СПб., 1878. Т. 24. С. 353, 405; пор.: С. 361–362, 376–377, 380, 391. Про те ж у російських літописах: Новый летописец. § 350. С. 138. Також у шведського історика кінця XVII ст.: Видекина, Юхан. История десятилетней шведско-московской войны. М., 2000. С. 318.

³⁹ Опись Новгорода 1617 года. М., 1984. Вып. 2. С. 168.

людиї, ѡт свои^х намъ стра^а собранными, [...] тогда свобо^жшиї гра^а наслѣдоваша и достойне, аще и празде^а, прияша” (арк. 182 зв. – 183). Ні про яке вирішення династійної проблеми на соборі 1613 р. тут не йшлося.

Додатковим аргументом на користь того, що фрагмент “Взыщем в себе” було написано на рубежі 1612–1613 рр. є пасаж, у якому дається доволі поміркована характеристика шведських найманців. Навряд чи така поміркованість могла проявитися після 1614 року – в період неприхованого терору. Натомість, у фрагменті, що розглядається, йшлося хіба що про доцільність використання шведського загону у військовій кампанії проти військ Тушинського табору (Лжедмитрія II) та проти “литви”: “і аще шни дн(е)^с и мир^ницы ѡ на^с являються людемъ, радуют же ся, въде, с наси^нными купно ѡ погибели н(а)шей; смиряют же вра^ждующи^х не туне с нами, но мзду си хотяху не ма^н ѡ^т на^с за се прияти; с плъншими н(а)шу землю сії суть всяко равни [...], яко же шни разорениемъ, тако сії мирницы за ми^р мздопріятие^а” (арк. 183 зв. – 184). Іншими словами, автор ще не мав підстав асоціювати шведів з мародерами та окупантами, якими на його погляд були поляки, “литва” та “вкуповѣрные” козаки (арк. 184).

Одначе до цього фрагменту інкорпоровано пізнішу за написанням оповідь з циклу “новгородіани”, складену за іншою історіографічною програмою – можливо, для іншого твору. Так, уже на звороті аркуша 184 починається сюжет, у якому розповідається про тотальний терор у Новгороді. Шведи тут виступають уже форменими катами, а не якимись “миротворцями”. Порушення сюжетної послідовності полягає в тому, що попередній фрагмент завершується традиційною формулою: “на пре^реченное^ж возвратимъ речъ” (арк. 184 зв.), проте нічого “напереді реченого” тут не спостерігається. Немає ані продовження оповіді про першого Лжедмитрія, де автор дозволив собі невеличкий історіософський відступ, ані початку вже заявленої – “якоже пре^а слово скажетъ” (арк. 174 зв.) – повісті про Василя Шуйського. Натомість, читаємо розпочате вище оповідання про дії шведських найманців в окупованому Новгороді. Це приклад не авторської суперечності чи літературної химери, а логіки сторонньої особи – упорядник кодексу просто “дошив” чужорідне оповідання про Новгород до відповідного за темою сюжету.

Отже, що дає підстави стверджувати про певну часову “дихото-

мію” в даному фрагменті? У період 1611–1614 рр. шведи в рецепції автора Временника були нічим не гіршими за інших інтервентів, як-от “литву”, про насильства якої автор-новгородець знав лише за чутками. Порівняймо: “і аще шни дн(е) и мирници ш на^с являются людемъ, радуют же ся, въде, с наси^нными купно ш погибели н(а)шей; смиряют же вра^ждующи^х не туне с нами, но мзду си хотяху не ма^ну^т на^с за се прияти; с плъншими н(а)шу землю сії суть всяко равни [...], яко же шни разорениемъ, тако сії мирници за ми^рмздопрятие^м” (арк. 183 зв. – 184). Після 1614 р. ситуація суттєво змінилася: шведи вже не вдовольнялися самим лише найманським хлібом, що робило їх в очах новгородського спостерігача найлютішими катами: “больше злов си^х сюде пришествиемъ ш^т насилующихъ намъ сотворяшесе, яко до си^х не бысть пре^жде. И ц(е)рквнныя бо трубы [...] ш^т св(я)т(и)лищъ всъ^х по ряду со устроенныхъ имъ мстьъ — та ни^свѣсиша вся [...], яко^же безгласны трубы, ш^тню^а не даючи гла^с; [...] пре^а мале^м же и стенобитныя хитрости мѣднослиянная телеса, неоще^ржимыя тяготы, с прочими тѣхъ прилчествы; [...] си шбоя шрудия ц(е)ркш^нныя со градовными во свою ихъ о^тслатися ими землю; [...] швы^х водоносиль по^аяша тягость, швы^ж возилы зимы путемъ гладости, никому же браняшу ш семь и^м; шоставшую^ж во мнѣ чадъ, по^аяр^нныя люди вся, нестер^пимы^м утягчение^м в концеъ погрузиша игомъ. До сегш тѣ^м нанесоша зло, яко паличиемъ голени сихъ сокрушиша. Равно^ж с сими и св(я)щеннопастыря честныя, чредонача^нники мнихомъ велики^х лаврь, и^ж по а^рхиерей первыя, сребрениць ради безчестне ударениемъ боль^нене пребиша” (арк. 185–186). Таким чином, інкорпорована у фрагмент “Взыщем в себе” частина оповіді писалася в самий апогей розорення Новгороду шведами у 1614–1616 рр. На той час, новгородська окупація набула характеру кількарічного страждання городян, що передається автором у “реальному часі”: “почто льтъ толико до дн^с ме^ч ярости г(оспо)дня снедаеть ны, не почивая?” (арк. 187 зв. – 188).

У розділі про Бориса Годунова знаходимо аналогічний пасаж: “шста^ншая люди моя вся, с(вя)щенныя^ж и иноки, и без^ца, среб^рш не насыща^нне погубляя в концеъ, голени ихъ сокрушая [...]; и лаврьския вся мнихожителя моя неимушая, изыскавъ всюду шбоетш полу, мужеска^ж и женска [...], одинако и тѣ^х с сими тому^ж ярму по^адань по^амжи, яве недутшмъ среб^ршлю^бя несыства [...] умилене голени тѣ^х палицами среб^ршениць ради без^м м(и)л(о)с(е)рдия сто^ацяя” (арк. 147 зв. – 148; 148 зв. – 149). Чи означає це те, що автор в од-

ному часовому проміжку двічі писав про одне й те саме, майже дослівно повторюючи власний виклад? Чи ми маємо справу з двома відмінними варіантами одного тексту, як-от з сюжетом про новгородсько-шведську хартію (Див. арк. 285 зв. — 286)? В даному разі ніякого повторення чи реплікації немає, оскільки текст на арк. 146—149 дещо старший за текст на арк. 185—186, який щойно було процитовано. Перший писався для твору, який народився під впливом “мысли облакоподобной” (Див.: арк. 212 зв. — 213), таких собі авторських “мемуарів”. Натомість останній фрагмент становить, радше, частину твору, написану на замовлення митрополита Ісидора не раніше, ніж на початку 1617 року, під час переговорів зі шведами щодо перемир'я⁴⁰. Відмінності можна помітити навіть “на поверхні”. На сторінках Временника не надто схвально оцінюється діяльність новгородського митрополита Ісидора. Автор закидає йому потурання окупантам, що, зокрема, призвело до занепаду новгородської церковно-обрядової традиції в роки окупації: “овы^ж в нужды^х и с(вя)тонасто^анаго с прочими нерад^я и разленения своей слабости, немужества^ж и бесчелов^ьчества” (арк. 258 зв. — 259). Зважаючи на те, що в подальшому Тимофієв виконував місію, до якої його спонукав саме новгородський митрополит, останній обов'язково мав стати головним фігурантом оповідання — певно, у вигіднішому світлі: и^же слыша беду, ине^х же зря, самый преч(е)^тный вер^хь ш^тчею ш чадехь ра^гарашесе боль^нию, снедашася несте^рпимо, во шчию своя чада пр(и)^нш зряше, такш о^т волковъ и псо^в нем(и)^л(о)^тивне биениемъ влачимы (арк. 186—186 зв.).

Таким чином, у багатошаровому фрагменті “Взыщем в себе” редактор-упорядник поєднав (в інтересах формальної логіки) не лише авторські нотатки, що писалися в першу та другу половину новгородського полонення, а й окремі нариси до двох **різних творів**: одного, що виник, умовно кажучи, з власної ініціативи автора **не раніше, ніж у 1614—1616 рр.**, та іншого, який писався за спонукою новгородського митрополита — **не раніше, ніж у кінці 1616 р.**, проте **не пізніше, ніж у березні 1617 р.**

Підсумовуючи спостереження за калейдоскопом часових при-в'язок та сюжетних блоків, зазначимо, що у Временнику Івана Тимофієва є, так би мовити, “временник”, який з'явився завдяки певній

⁴⁰ Йдеться, певно, про столбовські переговори, офіційне відкриття яких відбулося 31 грудня 1616 р. Див.: Якубов К. Россия и Швеция в первой половине XVII в. М., 1897. С. 4.

причепливій думці, що вплинула на автора під час споглядання новгородського розорення 1614–1616 рр.; та “временник”, чия поява безпосередньо пов’язана з ініціативою новгородського святителя Ісидора, який опинився в ролі замовника одного з тимофіївських “сложений”. Виділити ці два твори по всіх фрагментах, у яких немає явних часових маркерів, за наявним рукописом неможливо. Митрополит Ісидор спочив 1619 р., за два роки після доленосної бесіди з автором Временника. Відомо, що Ісидорові належить низка власних повчань, зокрема “Новопоставленому ієреєві”, що спонукає вглядіти в ньому цінителя писемного красномовства⁴¹. Ймовірно, що деякий час “новгородський проект” Тимофієва міг розвиватися в заданому Ісидором ключі: “паче тцати ми ся повелѣ (Ісидор) ѡ преславновелице^м Новѣграде се^м, [...] ѡт дней послѣдни^х ц(а)рей, ли в мале яже пре^ссими” (арк. 278 зв. – 279). Принаймні П.М. Строев, який, до речі, вважав Тимофієва дяком новгородського митрополита, мав на увазі саме 1619 р. як крайню дату складання Временника⁴².

Кілька чітких часових маркерів знаходимо в “Л?тописці вкратце” – окремому розділі Временника. Структура останнього всуціль дискретна, контамінована і не становить монолітного розділу. Однак деякі фрагменти, тим не менше, можна датувати. Фрагмент “Егда убо глава венчается” (арк. 273–276 зв.) містить певну прив’язку до моменту написання: “дне^с тѣми (шведами), яко в вѣчно наслѣдие [...] ѡбѣять бы^с с предѣлы всѣми, я^{же} ѡ немѣ, шестольтно^ж бысть бе^з мала ѡде^ржимѣ всяко погано тужди^х руками” (арк. 275–275 зв.). Окупація Новгорода тривала трохи понад п’ять з половиною років – з середини липня 1611 до початку березня 1617 р. З цілком дозволеним перебільшенням цей період може визначатися як “шість без мала років”. Проте автор з відчутним песимізмом нарікає, що Новгород шведами “яко в вѣчно наслѣдие ѡбѣять”. У цьому вислові немає й натяку на відновлення status quo. Отже, автор значно перебільшив період “всеградного заплєнення” (в інтересах літературного забарвлення), проте датувати фрагмент слід не пізніше, як кінцем 1616 р., адже саме тоді розпочалися переговори у Столбові, й писати про окупацію як про “вѣчно наслѣдие” було не цілком доречно.

Таким чином, фрагмент: “Егда убо глава ве^чается” було написано задовго до початку столбовських переговорів, які додали чимало

⁴¹ Див.: ОР РГБ. Собр. Большакова. Ед. хр. 318, лл. 273–280.

⁴² Строев П.М. Библиологический словарь и черновые к нему материалы. СПб., 1882. С. 269.

оптимізму до наративного пафосу Временника. Спираючись на вступний пасаж з цього фрагменту: “егда убо глава ве^чается, вс^ьмъ удомъ телеснымъ слава и радость ѿ ней бываетъ” (арк. 237), І.І. Полосін зауважував, що фрагмент писався в період висування на царський престол першого Романова⁴³. Проте, на нашу думку, дискурс порівняння долі Великого Новгороду зі стражданнями “преславно-го во всех града Москвы, яже [...] по^ля ѿт латы” неіспов^ьданое зло” (арк. 275 зв.) неоднозначно вказує на дещо пізніший час, аніж 1613 р. На час проведення Земського собору 1612–1613 рр. новгородці ще не відчували усіх проявів життя в окупації. Як уже зазначалося, приблизно до середини 1614 р. новгородський побут не зазнавав серйозних порушень узвичаєного ритму.

Пошук стимулів до написання Временника дає змогу пояснити й часову строкатість твору. В одній з наших розвідок було здійснено спробу показати, що автор вкотре повертався до своїх історичних нарисів після чергового відходу від приказних справ. Зокрема, позбувшись посади в приказному апараті Новгороду після гучного судового процесу 1615 р., дяк, хоч і втратив основне джерело матеріального добробуту, проте дістав практичну змогу реалізувати себе в історичній творчості⁴⁴. Дещо подібне могло статися і за кілька років перед тим. З 1607 по 1610 р. Іван Тимофієв був дяком Новгородської четі за воєводства Андрія Куракіна, Івана Головіна, Михайла Татищева та Михайла Скопіна. У березні 1610 р., за спостереженнями В.І. Корецького, склад новгородських дяків змінився⁴⁵. Втім, за нез’ясованих обставин дяк до столиці не поїхав, хоча, цілком логічно, мав би постати перед “государеві ясні очі” для одержання нового призначення. Сталося так, що Тимофієву мимохіть довелося затриматися в Новгороді: “медление” зд^ь (у Новгороді) на до^лзь закось [..], до^жда бо и до и^ж великому граду порабо^щениемъ в пл^ь” приятися е^лины” (арк. 210 зв.). Позбувшись приказної “волокити”⁴⁶,

⁴³ Полосин И.И. Социально-политическая история XIV – начала XVII вв. С. 304.

⁴⁴ Рыбаков Д.А. Судебная эпопея дьяка Ивана Тимофеева: коррупция и государственный аппарат в Новгороде начала XVII в. // Новгородский исторический сборник. СПб., 2008. Вып. 12 (22). В друкі.

⁴⁵ Корецкий В.И. Новые материалы о дьяке Иване Тимофееве, историке и публицисте XVII в. С. 154; Солодкин Я.Г. Неизвестные документы о дьяке Иване Тимофееве // Отечественные архивы. М., 2001. № 2. С. 71.

⁴⁶ “Волокита” – у XVII ст. в Росії спеціальний термін, який позначував процедуру надходження справ до приказних інстанцій. Лише у XVIII ст., після зміни приказної системи на колегії, це слово перетворилося на загальне поняття з конотаціями тяганини.

дяк міг на дозвіллі узятися за продовження своїх “мемуарів”. Отже, саме в 1610 р., ймовірно, було закладено наративну основу Временника.

За шведського панування (з другої половини липня 1611 р.) дяка було поновлено в приказі⁴⁷. Тож, наступний етап розширення корпусу Временника, найімовірніше, відбувся в період 1615–1616 рр., коли Тимофієв знову опинився поза справами. Відповідно, відсутність літературного впорядкування Временника також можна пояснити суто службовими обставинами та властивою приказному побутові паперовою “волокитою”.

Четвертий етап: “постновгородський”. В одному лише розділі “О царе Василие же Ивановиче” сторонній упорядник нагромадив авторські записки трьох різночасних етапів написання Временника: раннього новгородського (епохи міжцарювання), пізнього (що постав за розорення Новгороду шведами) та постновгородського, який було написано вже після повернення під царську руку Новгороду в березні 1617 р.

Цей розділ відкривається рефлексією щодо постановня самого твору: “мошегѡ^{же} скудоумнагѡ сегѡ составления писате^{ство} совокуплениемъ некупно бѡ” (арк. 218 зв.). Автор відверто поділився, яким ризиком супроводжувалося переховування рукопису в часи новгородського лихоліття, передусім через побоювання наклепу від одноплемінників — “своевѣрныхъ, вра^ждующихъ ми, страшася” (арк. 219 зв.). Нарешті, автор згадує про все це в минулому часі, коли небезпека неначе минула: “н(ы)не^ж, егда шттуду свободы ны г(оспо)дѣ б(о)гѣ и ц(а)рѣ н(а)шѣ (арк. 219 зв.); н(ы)не [...] о^ттуду изяхомся і во своя изведени быхомъ” (арк. 220 зв.). Водночас дяк сповіщає, що рукопис на той час не становив цілісного літературного твору: “и^ж за стра^х тогда не сподобишася исправлению і в сличное сочетание по чину совокупления пленожител^{на}гѡ ради во граде о^бде^ржания [...], н(ы)не^ж [...] начнемъ ѡ исправленіі предварши^х своихъ писаніі [...], аще не запнутся в кихъ стопы н(а)ша” (арк. 218 зв., 219 зв. – 220 зв.). Отже, автор Временника робив нотатки й після березня 1617 р. Але навіть тоді не було вчинено загального редагування чи впорядкування всього тексту. До цієї підсумкової роботи автор обіцяв повернутися згодом, залишаючи текст таким, яким він є: “аще живи будемъ и ѡ^брящемся во^зможни, начнемъ ѡ ис-

⁴⁷ Черепнин Л.В. Новые материалы о дьяке Иване Тимофееве – авторе “Временника”. С. 177, 169.

правлені предварши^х своїх писаніі [...] аще не запнутся в кихъ стопы н(а)ша” (арк. 220–220 зв.). Ця ремарка, радше, не була суто риторичним зворотом, проте виконати обіцяне авторові, вочевидь, не судилося⁴⁸

Фрагмент “Не бяху^{же} во всьх равниі вси” (арк. 221–222), як і попередній приклад, було написано невдовзі по поверненні Новгороду під московську юрисдикцію. Автор ясно дає знати про це в пасажі щодо “коллабораціонізму” своїх співгородян: “и обогатевшей за ради своѡ бл(а)гшде^{ства} не радуѡ^тся ѡ мире земля н(а)шея мира” (арк. 221 зв.). Ці рядки було написано вже після укладання Столбовського миру. Зазвичай, такі спогаді свіжі та актуальні в перші дні-тижні після зміни політичних режимів. З плином часу нагальна потреба зберігати на письмі минуле втрачається. Пам’ять про сумні сторінки захлинається в актуальних проблемах, особливо, якщо в цієї пам’яті не знаходиться зацікавленого мецената (значно коротшою, ніж сьогодні, була так звана депресивна пам’ять). Отож, наважимося датувати ці нотатки десь першою половиною 1617 р. Очевидно, дяк тоді ще мав змогу приділити увагу “мемуарам” та довершити давно розпочату справу. Невдовзі на заваді опинилися ті ж таки приказні турботи.

Вже за кілька тижнів по зміні господарів у Новгороді Тимофієв занурився в копітку переписування “писцовых и приходных книг и всяких дел, що їх после немецу осталось”⁴⁹. Наприкінці серпня 1617 р., по завершенню справи, він, схоже, знову мав okazji для “творчого дозвілля”. За наявними даними, дяк Іван Тимофієв перебував на сударевій службі лише з травня наступного року⁵⁰. Якщо ця лакуна об’єктивна, то повернутися до історичної творчості він міг у період з вересня 1617 по травень 1618 рр. – іншими словами, між завершенням ревізії у Новгороді та новим призначенням на приказну посаду в Астрахані.

Розділ “ѡ вдовствѡ московско^г г(осу)д(а)рства” (арк. 288) та наступні Притчи” (арк. 288 зв. – 297 зв.) з підбірки “Літописця вкрат-

⁴⁸ Див.: Рибаків Д.О. Временник Івана Тимофієва: концепція “авторського архіву”. С. 380–381.

⁴⁹ Опись Новгорода 1617 года. С. 27, 153; Шепелев И.С. Организация первого земского ополчения в 1611 году // Ученые записки Пятигорского педагогического института. 1945. Сб. 5. С. 186. Порівн.: Иконников В. С. Новые исследования по истории Смутного времени Московского государства. Киев, 1889. С. 23.

⁵⁰ Сухоруков В.Д. Историческое описание земли Войска Донского. Новочеркасск, 1867. Ч. 1. С. 154, прим. 195.

це” писалися, напевно, після 1618 р. Автору вже було відомо про “возвращение ш^т литвы паки на ру^с [...] патриарха Филарета Никитича московского” (арк. 288). Попередній період характеризується ним як етап вдівства держави, що відображено в сюжеті притч. Друга притча закінчується не там, де в рукописі стоїть червоний рядок (за публікацією О.А. Державіної – візуальний кінець розділу), а двома аркушами перед тим. Хаотичний вигляд зошитів та нагромадження нотаток у тексті-автографі, можливо, завадили першому переписувачу адекватно розташувати фрагменти відповідно до сюжету та структури оповідання.

Фрагмент, який розпочинається на звороті аркуша 297: “и яко^ж нерадѣниемъ драхму ц(а)р^ску”, є абсолютно чужорідним до притч. По-перше, на відміну від попереднього сюжету, йдеться лише про “двоіцю” державців – тобто про Михайла Федоровича та його матір іноку Марфу: “якоже Фешдору с с(ы)номъ древле получиша греки” (арк. 298). По-друге, згадуються всеросійські смути, якими країна “до н(ы)не трясаешься неуставно” (арк. 297 зв.). Смути, які “донині” потрясають державу, суть новгородське питання та ватаги козаків і лісовчиків, що хазяйнували на півночі Росії в перші роки правління нової династії, зокрема до підписання Деулінської угоди 1618 р. Проте найбільшу увагу привертає “двоіця” государів. Отже, на час написання даного фрагмента Філарет Романов ще перебував у “Литві”: “шв в земли чуждыхъ правды ради стесняе^м” (арк. 298 зв.). До того часу тягар правління перебував у руках “б(о)голичного Михайла та його матері княгині-іноки Марфи: “ро^ждышая ро^жшемуся ш^т нею и до н(ы)не спреш^бладаеть ему о^т воцарения его” (арк. 298, 299 зв.).

Останній фрагмент кодексу: “До^дѣ убо ш москов^стемъ госпо^дствуи” (арк. 303 зв. – 312), поза сумнівом, слід віднести до найпізнішого етапу творчості дяка. Судячи з контексту, автор уже знав про повернення “во своя ш^т заплечения латынь” Філарета Никитовича (після 1 червня 1619 р.): “сыновіи своему сопресто^на” (арк. 308), та про другий наступ “кравевска сына з главохохлены^ми множестваы” (арк. 310) – цебто про події 1618–1619 рр. Плутанина спостерігається лише в послідовності наведених подій.

Додатковою підказкою слугують вельми прикметні автобіографічні прив’язки: “потом же (після шведської окупації Новгорода), мало прпуская время, в протчихъ градъ^х пребывания н(а)ше на уреченны^х служба^х ц(а)рскимъ по бозе повелѣниш^м бысть”

(арк. 304). Як уже було сказано, Івана Тимофієва поновили на приказній службі відразу після повернення Новгороду під царську юрисдикцію. Протягом кількох місяців, до кінця серпня того ж року, він був задіяний у ревізії міського майна та впорядкуванні приказної документації. Відтак, з травня 1618 по вересень 1620 р. дяк служив в Астрахані⁵¹. З травня 1621 р. – у Москві в приказі Приказних справ, з грудня 1622 р. – в Ярославлі, а з грудня 1625 р. по лютий наступного року – знову в столиці на чолі Печатного приказу. Згодом він отримав відрядження до Нижнього Новгороду⁵². Нам довелося навести цей довгий, проте не вичерпний послужний список дяка Івана Тимофієва задля підтвердження біографічної інформації, що відбилася у Временнику: “в протчих градах пребывания наше на уреченных службах”. Як бачимо, дяк зазнавав активної ротації, проте під час короткочасних пауз перед вступом на нову посаду, не виключено, мав рідкісну нагоду додати щось до свого Временника за певних “інформативних надходжень”: “идеже, елико слышахом, толико, и писмены вместивше, издахом” (арк. 304).

Час постановня останнього метаблоку: “Доздѣ убо ѡ моско^встемъ госпо^вствиѣ” визначити непросто. В.О. Ключевський, П.Г. Васенко, Д.С. Лихачов, М. М. Тихомиров та О.О. Державіна були переконані, що не пізніше за 1619 р. чи близько того часу Временник у своїй головній частині було вже завершено⁵³. Тим самим часом або навіть кінцем 1618 р. обмежував постановня Временника С.Ф. Платонов, хоча вчений не виключав, що й після того текст міг зазнавати незначного авторського втручання⁵⁴.

Пізніших маркерів у тексті годі шукати, хіба що згадку про царівну Ксенію Годунову. У відповідному пасажі не важко помітити конотації її заупокійного поминання: “юже вѣчно сподоби, г(оспо)ди, сихъ бесчестиемъ будущую честь купити” (арк. 164). А от-

⁵¹ Див.: Боярская книга 1627 года. М., 1986. С. 114.

⁵² Веселовский С.Б. Дьяки и подьячие XVI–XVII вв. С. 514–515; Лукичев М.П. Новые данные о русском мыслителе и историке XVII в. Иване Тимофееве. С. 24.

⁵³ Ключевский В.О. Сочинения. Лекции по русской историографии. М., 1989. Т. 7. С. 161; его же. Сочинения. Т. 3. С. 247; Васенко П.Г. Дьяк Иван Тимофеев, автор Временника. С. 88; Лихачев Д.С. Национальное самосознание Древней Руси. Очерки из области русской литературы XI–XVII вв. М., 1945. С. 115; Тихомиров М.Н. Источниковедение истории СССР. М., 1962. Вып. 1. С. 302; Державина О.А. Рукописи, содержащие рассказ о смерти царевича Дмитрия Угличского // Записки отдела рукописей ГБЛ. М., 1953. Вып. 15. С. 88.

⁵⁴ Платонов С.Ф. Древнерусские сказания и повести о смутном времени XVII в. С. 207–209, 211.

же, внесено цей фрагмент до Временника не раніше, ніж у 1622 р.

Твердження Я.Г. Солодкіна, що у Временнику будімото присутні прив'язки до пізнішого, ніж 1622 р. часу, слід визнати необґрунтованим. Вчений угледів у тексті інформацію щодо кончини вдови царя Василя Шуйського – інокіні Олени. Остання померла 1626 р, проте автор писав лише про “сожитє^ници его” (Шуйського) “здѣ плачевном пребывании надозе” (арк. 305 зв.). Її остаточної долі, як бачимо, тут не згадано.

У тому ж фрагменті: “До^здѣ убо ѿ моско^встемѣ госпо^встви” дяк зазначає, що між невдалою спробою вибратися з окупованого Новгороду та постновгородськими службовими ротаціями минуло “мало” часу: “со убѣгшими^{же} ѿ^ттуда во иже всегѡ ц(а)р^ствия в матери градовѣ угонѣзнути не возмог^ох^о [...] , потом же, **мало препуская время**, в протчихѣ градѣ^х пребывания н(а)ше” (арк. 304). Як-що йдеться про спробу визволення опального дяка з Новгороду, вчинену в лютому 1615 р. посередником на шведсько-московських переговорах сером Джоном Мерріком, то з цього часу до нового службового відрядження до Астрахані минуло не менше як два з половиною роки – час чималий. Для того, щоб такий порівняно тривалий період почав сприйматися у відповідному темпоральному ключі – “мало препуская время” – мусило сплинути принаймні кілька років... Утім, ці судження є суто умоглядними.

І.І. Полосін – один з найскрупкульозніших дослідників Временника, налічував у тексті пам'ятки 53 часових маркери, пізніший дослідник Я.Г. Солодкін – вже 144, підкреслюючи, що навіть ця цифра не є максимальною⁵⁵. У нашому дослідженні ставилася мета не провести хронологічну “статистику” тексту, а лише опертися на найпомітніші часові репери. Проте внутрішній сюжетний зв'язок більшості з таких датованих фрагментів дає змогу застосувати наші висновки на ширший текстовий матеріал Временника.

Наостанок, мусимо визнати, що одержані результати найбільше збігаються зі спостереженнями І.І. Полосіна. Вчений свого часу дійшов висновку, що основна частина твору (від розділу про обрання на царство Бориса, з чим, щоправда, важко погодитися) виникла у 1611–1619 рр. Загалом це підтверджується нашим дослідженням. Натомість, гіпотезу, висунуту В.І. Корецьким та пізніше розвинуту

⁵⁵ Солодкин Я.Г. Временник Ивана Тимофеева: Источниковедческое исследование. С. 79, 91, 107 *passim*.

Я.Г. Солодкіним, будімо низка фрагментів могла бути написаною автором наприкінці 1620-х і навіть на початку 1630-х рр. (зокрема, панегірик Романовим), слід відкинути як нічим не підтверджену та непереконливу⁵⁶.

Утім, низку текстологічних спостережень І.І. Полосіна слід визнати радше помилковими. Зокрема, серйозний скепсис викликає ідея власноручного редагування Іваном Тимофієвим свого “всесложения” після 1619 р. чи “дешифрування” ним наприкінці життя власного “тайнопису”⁵⁷. Утім, Полосін цілком доречно стверджував, що на матеріалі флорищевського рукопису Временника нам доводиться мати справу лишень зі своєрідним історіографічним “архівом” дяка, який було накопичено принаймні за двадцятиріччя історико-мемуарної творчості, з 1598 по 1619 рр.; і в цьому архіві годі шукати послідовності думок та текстуальної цілісності⁵⁸.

Слід враховувати, що події наприкінці XVI та в першій чверті XVII ст. відбувалися на тлі стрімкої зміни відразу кількох владних династій. Війни й мир чергувалися з майже калейдоскопічною хуткістю. Як наслідок, навіть сучасникам було важко визначити певну модель історієписання, яка б відповідала окремим замовникам та ситуаційній кон’юктурі, ба – навіть самосвідомості істориків. Тож, не дивно, що Временник міг “застаріти” ще за життя автора. За нашим переконанням, до кінця своїх днів дяк так і не повернувся до редагування, “синхронізування” та впорядкування власних різноепохальних історичних нотаток, “заповівши” найближчим нащадкам у прямому сенсі свій історіографічний архів.

⁵⁶ Корецький В.И. Новые материалы о дьяке Иване Тимофееве, историке и публицисте XVII в. С. 164 *passim*; Солодкин Я.Г. Временник Ивана Тимофеева: Источниковедческое исследование. С. 103. Докладний аналіз цієї версії на підставі як нарративного, так і прецедентного матеріалу, див.: Рibaков Д.О. Земельний казус дяка Івана Тимофієва – автора Временника на тлі історії тексту та атрибуції твору // Наукові записки. Збірник праць молодих учених та аспірантів. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України. Київ, 2004. Вип. 11. С. 71–99.

⁵⁷ Полосин И.И. Иван Тимофеев – русский мыслитель, историк и дьяк XVII в. С. 175, 188 *passim*. Ця думка вже піддавалася критиці О.О. Державіною та Я.Г. Солодкіним, що позбавляє обов’язку окремо заторкувати її в нашій роботі. Див.: Державина О.А. Археографический комментарий. С. 433–434; Солодкин Я.Г. Временник Ивана Тимофеева: Источниковедческое исследование. С. 78.

⁵⁸ Полосин И.И. Социально-политическая история XIV – начала XVII вв. С. 342.